

ЧЕРНАТА СМЪРТ: РЕАКЦИИ И СЪТРЕСЕНИЯ (няколко примера от късносредновековната култура)

Черната смърт

С това прозвище впоследствие се обозначава бубонната чума и по-специално пандемичното ѝ разпространение от втората половина на XIV век. Това е вторият в историята на Европа идентифициран сблъсък с въпросната болест след Юстиниановата чума от средата на VI век, продължил, с периоди на затихвания, чак до първата половина на XVIII век. Тук трябва да отбележим, че съвременниците на тези на практика апокалиптични събития нямат ни най-малка представа какво ги връхлита: в очите им, точно както и в наименованията им за болестта *pestis/pestilentia* (зараза, мор), *magna mortalitas* etc., фокусът е върху повсеместното и неизбежно присъствие на смъртта. Поради това от Античността през Средновековието до Ранната модерност всяка по-сериозна епидемия носи стигмата „чума“: така е с Атинската чума, чиято жертва е Перикъл и която е най-вероятно тиф, така е и с Антониновата чума, причинена, предполагаемо, от шарка. Всъщност бактерията-причинител на бубонната чума, пренасяна първоначално от бълхите по гризачите@1@ (в случая с Черната смърт за традиционен „виновник“ е сочен черният плъх), е открита едва в XIX век.

Хронологията и географията на чумата са добре известни: тръгнала от степите на Азия, болестта влиза в досег с генуезки моряци в Кафа (дн. Феодосия), Крим, през 1346 година. Следващата година връхлита Константинопол, Сицилия и разбира се, Генуа, за да се разпростре и достигне пика си в периода 1348-1351 и като че ли да почне да затихва след 1353 година, но на практика бележи със сянката си остатъка от XIV и целия следващ век. Следва доста дълъг период на спорадични, но свирепи избухвания на епидемични огнища, някои от които са станали емблематични – например Лондон, 1665 година, и Марсилия, 1720 година.

Смъртността има смразяващ ефект върху съвременниците на пандемията: парижкият кармелит Жан дьо Вьонет определя броя на жертвите като невиджан и неописуем; Бокачо твърди в *Декамерон*, че чумата е отнесла сто хиляди от съгражданите му; Фроасар говори за една трета от човечеството. Всъщност, дори да бъдат сметени за хиперболизирани, подобни свидетелства не са далеч от истината – до летален изход болестта води средно в около половината от случаите, като са известни места, където надскача 50% (Магдебург, Хамбург), че даже и 70% (Бремен). Разбира се, тук трябва да се посочи, че бактерията *Yersinia pestis* освен класическия и залегал в иконографията на болестта бубонен вариант се разгръща и в белодробен, при който смъртността е значително по-висока (над 95%!), като това е формата, която се предава директно от човек на човек и в септицемичен вид, който е неминуемо летален@2@.

Ситуацията през XIV и XV век

Въпреки че XIV век предшества епидемията, а XV век е векът на Ренесанса, въпреки че тези две столетия следват векове на разцвет на градската средновековна и новопоявилата се университетска култура, социалната ситуация и всекидневният живот, които заварва бубонната чума, далеч не са спокойни и мирни.

Градската култура по презумпция не се вписва във феодалните структури на Ранното средновековие и е в перманентен латентен конфликт със сеньорно-васалните представи на благородническото съсловие и висшия клир за йерархията на света. В самия този елит между посветилите се на молитва и обречените на меча, въпреки че съсловните граници помежду им често се размиват и смесват, също тлее добре поддържана плетеница от съперничества. И макар

визиите за властта и за подредбата на човешкия свят да изглеждат символно подплатени и идеологически стройни заради религиозните фундамент и перспектива, в които ги разглеждат редица средновековни теолози, проявите им де факто са повече от фрагментарни@3@; силовите центрове са разроени и единственият институт, на който разчитат, е авторитетът на конкретния властник. И макар на този фон Римската църква да е впечатляваща институционална структура, тя не е изключение: достатъчно е да споменем авиньонското пленничество (макар че може да бъде съставен дълъг списък от епископи и абати – и абатиси!, – изпълняващи често функциите на владетели и противопоставящи се с оръжие както на светската власт, така и един на друг, а в някои случаи и на папата). И така хрониката на всекидневния живот, защото това не са просто събития в политическата история, а обстоятелства, бележещи с тежестта си всекидневието на хората, та хрониката на всекидневния живот, предшестваш и съпътстващ пандемията от бубонна чума, включва религиозни брожения и военни сблъсъци и изобщо се характеризира с несигурност и размирици: Римската империя на германския народ води дълъг конфликт с Рим, който вкарва градовете в Северна и Централна Италия във война, противопоставяйки фракциите на гibelinitите и гвelfите; отново там, в зората на XIV век, поредица от радикални християнски учения, вдъхновени от Франциск от Асизи и от цистерцианеца Йоаким Флорски биват осъдени като еретически и преминават в откровен метеж при фра Долчино от Навара; съвсем в навечерието на чумната епидемия кралските домове на Плантадженет и Валоа въвличат средновековни Англия и Франция в дълга поредица от войни, впоследствие известна като Стогодишната война, като внушителната победа на Едуард III при Поатие (1346) е буквално преди развихрянето на болестта, така впечатлило Жан дьо Вьонет и Фроасар; самият пик на болестта буквално замразява военните действия за няколко години, но и оставя ангажираните в тях наемници без работа и препитание и те започват да разбойничестват; XV век не се отличава никак от предходното столетие, даже добавя още един „апокалиптичен“ страх на сцената – този от османците, след разгрома при Никопол (1396); тази мрачна атмосфера не е чужда дори на „люлката“ на Ренесанса – Флоренция – след кончината на Лоренцо Великолепни (1492) и нахлуването на Шарл VIII в Италия (1494), в града за кратко просъществува теократична република, оглавена от доминиканеца Джироламо Савонарола (изгорен на клада в 1498), като тия събития потрисат изключително много останалия без покровителите си Медичи Марсилио Фичино: през 1497 година той се оплаква на Алдо Мануцио в писмо, че не се чувства сигурен за живота си в града и в околностите му заради чумата, глада и бунтовете (*morbus pestilens et fames et seditio*)@4@; градските бунтове не са изключение – въпреки че възходът на градовете през дванадесетото столетие е свързан с подем на търговията и занаятите, непренебрежима част от приютяващите се в тях са изпаднали от социалния порядък индивиди: крадци, просяци, скитници, болни от проказа, но и музиканти и танцьори@5@; самата средновековна студентска култура, не без да се възползва от автономията на университетите спрямо градската управа и власт, е в не редки случаи склонна към насилие и метежнически настроена.

Всичко дотук щрихира една неизчерпателна, но красноречива картина на несигурността и тревожността, предшестващи, съпътстващи и засилвани от епидемията.

Разбира се, градската среда на Средновековието крие и опасност, предразполагаща разпространението на болестта „като пожар“, от съвсем друго естество: тесните и кални улици на средновековните градове с по правило липсваща инфраструктура буквално преливат от боклуците и нечистотиите на своите жители, а в тези остатъци се развъждат плъхове, котки, кучета, че даже и свине въпреки многобройните запазени декрети, забраняващи отглеждането на селскостопански животни в тях. За силно заразна болест, разпространяваща се първоначално чрез кръвосмучещи паразити по гризачите, това е една повече от благоприятна среда.

Пример за погледа на съвременниците: Бокачо

@...от времето на благодатното възплъщение на сина господен бяха изминали 1348 лета, когато в славния град Флоренция, най-великолепния от всички италиански градове, избухна смъртоносна чума, може би под влиянието на небесните светила, а може би и да беше изпратена върху нас, смъртните, от справедливия Божи гняв, за да ни накаже за греховете и да ни накара да се пооправим, тя започна няколко години по-рано в източните области и след като ги лиши от безброй люде, се местеше неспирно от едно място на друго и се разпростря чак на запад, сеейки след себе си смърт и печал. Против нея бяха безсилни и мъдростта, и предвидливостта човешка (градът бе изчистен от нечистотиите от нарочно назначени за това люде, забранено бе да се докарват в града каквито и да било болни, дадени бяха много съвети за опазване на здравето), против нея се оказаха безсилни и смирените молитви на верующите, отправяни многократно към всевишния на молебени, процесии или по друг начин; и стана така, че към първите дни на пролетта на споменатата година чумата започна да проявява гибелното си действие по някакъв страшен и чуден начин... @

Джовани Бокачо@6@

И така епидемията от бубонна чума настъпва из Европа през втората половина на XIV век буквално изневиделица. Съвременниците на избухването на епидемията и на началото на пандемичните ѝ приливи и отливи@7@ нямат ни най-малка представа какво, как и по какви причини се случва. Това обаче не означава, че не търсят и не дават обяснения на случващото се и че не се опитват да му противодействат.

За изцяло доминираната от религиозността късносредновековна култура никак не е трудно да привиди в развихрящата се болест апокалиптичен признак на божествен гняв, стоварващ се върху хората, за да ги накаже за греховността им. Близко до ума, това обяснение предшества средновековните християнски визии и се явява традиционно обяснение за всеки внезапно появил се мор – достатъчно е да си спомним началото на *Илиада* и засипващия лагера на ахейците със стрели Аполон. В християнските общности от четиринадесетото столетие обаче има една обща тревожност, която се опитвах да щрихирам по-горе и която предшества и не е ефект от, а по-скоро засилва страховитостта на чумата: радикални проповедници, като споменатите Долчино и Савонарола, всъщност се възползват от недвусмислено втъканото в теологията очакване на края на времената, чиито предвестници, както предава *Откровението* на Йоан Богослов, са глад, мор и война@8@.

Разбира се, има и настойчива тенденция за по-„рационално“ обяснение на причините за появата на епидемията от бубонна чума: често срещан лйтмотив е говоренето за болестотворни миазми или отровни изпарения или пък за неблагоприятно разположение и съчетание на небесните тела, планети или звезди. Споменатите от Бокачо „небесни светила“ присъстват и в свидетелството на кармелита Жан дьо Вьонет за много голяма и ярка звезда на запад, може би комета, която е възможно знамение за последвалата епидемия@@9. Точно както при идентифицирането на Божия гняв като причинител и влиянието на небесата има своята традиция в търсенето на причини за последвали зловещи събития и кометите са традиционно сочени ако не за причинител, то за вещаещи нещастия@10@. Ето какво казва учителят на Тома от Аквино Алберт Велики по въпроса (Алберт Велики живее преди епидемията и не е неин свидетел!): „...свързването на две звезди, като Марс и Юпитер... под знака Близнаци... причинява болестотворни ветрове (*ventos pestilentes*) и зловреден въздух, внезапно убива голям брой хора и животни...“@11@ Следва кратко квазинаучно обяснение как се случва това: Юпитер и Близнаци, бидейки горещи и влажни, издигат ветрове и пàри, които горещият и сух Марс възпламенява; пламъците разпространяват и умножават зловещите пàри (*pestiferi vapores*),

заразявайки въздуха, което е причина за появата на болести (pestilentias). Тази каузална плетеница е всъщност не друго, а производно на обвързаността на небесните тела с основните характеристики на четирите стихии, такава, каквато бива представена още у античните автори и както преминава посредством арабските им коментатори у средновековните мислители. В тази плоскост съвсем естествено бива вплетена концепцията на античната медицина за баланса на четирите течности в човешкото тяло.

Между квиетизма на виждащите болестта като последствие от божествено наказание и обясненията на търсещите причините в обстоятелствата, изтъкани от съвпадението на съставните елементи на космоса, се намества и една немалка част от засегнати и застрашени, които виждат в чумата следствие от човешко злодеяние. А където има злотворство, лесно се привижда намесата на инферналните сили – и популярното, набрало сила и скорост тъкмо с идването на чумата религиозно движение на флагелантите прави тъкмо това: от една страна, посредством пост и ритуално умъртвяване на плътта чрез самобичуване, поема върху себе си задачата да изкупи греховността, от друга страна, трескаво се старае да идентифицира и „обезвреди“ слугите на дявола. В това начинание обаче флагелантите не са сами, колкото и движението им да придобива масовост поради разпространението на болестта. Като всяка друга предмодерна култура и средновековната е с лекота склонна да прояви ксенофобски нагласи, особено в несигурни и тревожни времена. Обект на подозрение са всякакви странни индивиди – знахари, правещи амулети и отвари, маргинали, като прокажените и сакатите, или просто непознати, еретици и друговерци, в това число и евреи. Въпреки опитите на авиньонския папа Климент VI в две були от 1348 година да осъди гоненията, да покаже несъстоятелността им и да призове подчинената му институция да закриля нарочените евреи и въпреки това, че чумата е оправдание, а не причина за преследване (погроми и екзекуции на евреи има и преди средата на XIV век, впрочем и обвинения в отровителство), събития като погрома в Ерфурт от 1349 година не са никак редки@12@.

Разбира се, от днешна перспектива е повече от лесно гоненията на отровители да бъдат оценени като неефективни и напразни усилия в борбата с чумата, приела чудовищни форма и измерения. Болестта обаче върлува така стихийно и така повсеместно, разпространявайки се с такъв размах, че малко от съвременниците ѝ успяват да видят безсмислеността им, а още по-малко – по една или друга причина – изказват съмненията си в това отношение. Още повече че традиционни медицински интервенции като кръвопускането на практика се оказват безсилни пред бубонната чума, както и всякаквите познати микстури на билки и минерали, както и препоръчаните въздържание и диети, също и ползването на благовония и помади. Тези средства като че ли имат същия никакъв ефект, какъвто имат и молитвите, въпреки че широка популярност набира точно определен светец закрильник – Себастиан, мъченик от времето на римския император Диоклециан (иконографията на свети Себастиан съдържа една съществена символна връзка с чумата: той е изобразяван надупчен от множество стрели – изтезание, от което според житието си оцелява, което пък се приема за знак свише, че може да защити от болестта-стрела на божествения гняв). Разбира се, далеч не всички мерки срещу чумата са така отчайващо недействащи – и хронистите на епидемията, и средновековните лекари, изучаващи се най-вече в италианските университети@13@, забелязват способността на заразата да се прехвърля „от болен на здрав“. Това води до въвеждането на карантината, тоест на изолирането на заразените и на тези, за които се подозира, че са заразени, за определен период от време, действие от по-скоро превантивен характер, но със съвсем реален, ограничаващ разпространението ефект. Тук могат да бъдат наредени, макар да постигат малко, с неистови усилия на фона на стихийността на чумата и организирането на трупосъбирането, което е слабо като резултат, защото в епидемичните пикове гробарите също падат жертва на болестта; и изгарянето на дрехите и имуществото на заразените; и изградените от някои монашески ордени лазарети за болните (например капуцините в Париж края на XVI век). Така или иначе ефимерни и имагинерни или

реални, но недостатъчни, мерките срещу заразата не отменят нито общото чувство за безизходица и обреченост, нито изоставеността на индивида, нито разпада на обществените норми:

@... у хората, които оставаха живи, се породиха такива страхове и измислици, че почти всички постъпваха по един и същ жесток начин: почваха да странят от болните, да избягват да се докосват до тях и вещите им, защото вярваха, че така ще се опазят живи и здрави. Някои смятаха, че умереният живот и въздържанието от всякакви крайности ще им помогне много да се предпазят от тази напасть; и като се събираха на дружини, се уединяваха и затваряха в къщите, където нямаше болни и където смятаха, че ще им бъде най-добре. Хранеха се най-умерено с най-отбрани ястия, пиеха най-хубави вина, гледаха да не прекаляват в нищо, не позволяваха на никакви други хора да разговарят с тях, защото не искаха и да чуят никакви приказки за смърт и болести; и така прекарваха времето си сред музика и удоволствия, каквито сами можеха да си създадат. Други пък бяха на съвсем противоположно мнение: те твърдяха, че няма по-сигурен лек против тоя мор от това човек да пие без мяра, да не бяга от наслажденията, да скита, да пее и да се весели, да върши каквото може и каквото му душа иска, да се надсмива над всичко, което става около него. Каквото говореха, това и вършеха кой както може: скитаха денем и нощем от кръчма в кръчма, пиеха без мяра; най-често се събираха по чуждите къщи, стига да чуеха, че там ще намерят такива неща, които ще им се поправят и ще им доставят удоволствие. А това не беше никак трудно, защото всеки си мислеше, че дните му са преброени, и никой не се грижеше ни за себе си, ни за имота си. Поради това повечето къщи бяха изоставени от стопаните си и бяха достъпни всекому; влезеше ли в такъв дом чужд човек, почваше да се разпорежда така, както би правил и самият стопанин. Но и тези люде, въпреки скотския си начин на живот, се пазеха да не влизат в допир с болни.

По причина на зловещото и бедствено положение, в което бе изпаднал нашият град, както човешките, така и Божите закони бяха изгубили почти всякаква власт и никой не ги зачиташе. Тъй като техните блюстителите и изпълнители подобно на мнозина други бяха или умрели, или заболели или пък бяха загубили толкова много стражи и служители, че не бяха в състояние да изпълняват задълженията си, всеки беше свободен да върши каквото си иска.

Мнозина други пък си бяха избрали някакъв среден начин на живот между споменатите два. Без да се въздържат в яденето, както първите, но и без да пият без мяра и да се отдават на наслаждения, като другите, те водеха умерен живот и задоволяваха всичките си потребности. Не се уединяваха, а се разхождаха кой с цвете, кой с ухаещи треви, кой с други благоуханни подправки в ръка и често ги поднасяха до носа си, убедени, че това е най-добрият начин да си поосвежат главата, защото въздухът бе наситен със смрад и зловония на труповете, болни и лекарства. Някои пък бяха на друго мнение: те твърдяха, че най-сигурният лек срещу заразите е човек да бяга от тях; това бе твърде нечовечно от тяхна страна, но кой знае, може би беше най-сигурно. Като разсъждаваха така и не се грижеха за друго освен за себе си, мнозина мъже и жени напускаха града, изоставяйки на произвола на съдбата и дом, и имот, и роднини, и близки; те търсеха убежище в своите

или чужди имения, като че ли Гневът Божи, пратил чумата за наказание на хорските грехове, нямаше да ги настигне, където и да се приютеха, а щеше да се стовари само върху ония, дето бяха останали сред градските стени. Но те си бяха внушили, че там никой няма да остане жив, че на всички е ударил последният час. Не всички от тези люде, които разсъждаваха толкова различно, умираха, но и малцина се спасяваха.

Болестта поваляше мнозина – когото където свари; людете лягаха болни и гаснеха, изоставени почти от всички, защото, докато бяха здрави, те даваха същия пример на другите. Да не говорим за това, че гражданите се отбягваха, че съседите почти не се грижеха един за друг, че роднините се навестяваха съвсем нарядко, за да не кажем никак, или се виждаха отдалеч...@

Джовани Бокачо

Така точно изведените в *Декамерон* характеристики на обществените отношения и човешкото поведение по време на развихрилата се чумна епидемия присъстват като филигран във всички описания и свидетелства за Черната смърт от появата ѝ през последващите векове на нейното циклично и стихийно завръщане. С тази дълбока марка, която остава в колективните представи и индивидуалните преживявания, тя на практика осъществява коренна промяна в манталитетния възглед за смъртта в европейската култура. Умирането и смъртта винаги се явяват ултимативен хоризонт не просто на биологичния, но и на „духовния“ живот на индивида и всяка представа за едно продължение *post mortem* се явява най-малкото утеха пред неизбежността на физическия край. Съответно всяка промяна в културната репрезентация на смъртта и умирането, особено когато добие повторемост, е знак за сериозни изменения в светогледа. В този смисъл, ако има събитие, което е белязало особено мощно прехода от Средновековието към времената на Ранната модерност, то това не е Ренесансът, а Черната смърт. И това е особено ясно отличимо в два иконографски мотива, представящи нов художествен образ на смъртта: *триумфа на смъртта* и *макабрения танц*. Макар да е популярен през по-късния шедьовър на Брьогел Стари, *Триумфът* е по-ранният от двата мотива и се появява на фрески в Тоскана от средата и втората половина на XIV век, като внушението му съдържа чисто и просто неумолимостта и неминуемостта на надделяването на смъртта над този свят и всичко в него. Вторият мотив, хороводът на смъртта, се появява в средата на XV век, като набляга на неотменната дейерархизация на земните общества в сетния час: от папата и императора през рицаря и търговеца до селянина и просяка – всички накрая свършват на хорото, водено от скелет. До появата на двата мотива, на практика до появата на чумата, намекът за умиране и смърт в средновековното изкуство минава през морално-поучителното *memento mori*@, тоест напълно в духа на религиозния възглед за тленността на всичко тварно, която следва да се напомня, за да се загърби в името на вечния живот или, иначе казано, напомняно е, за да препотвърди правилната йерархия в света на човека. С кулминация при Брьогел, в чиято творба се виждат, кажи-речи, всички описани от Бокачо моменти, мотивът за безусловността на смъртта прави надеждата за още нещо зад хоризонта на живота да изглежда изоставена.

БЕЛЕЖКИ

¹ При определени условия заразата лесно се прехвърля върху бълхите, паразитиращи върху хората (Legan, 2015, p.

- б).
- ² Виж Legan (2015) и Делюмо, Ж. (2002), с. 147: тук трябва да се уточни, че някои от изследванията залагат на биомедицинските параметри на смъртността от заразата, докато други се облягат на редуцирането на населението в различните области; и двете, доколкото се отнасят до избухванията на огнища в рамките на чумната пандемия през XIV, XV, XVI, XVII и XVIII век, са по-скоро приблизителни като точност – първите, защото разчитат на данните от третирането на болестта от по-късни времена, вторите, защото разчитат на косвени и непълни, неангажирани с погледа на съвременната наука свидетелства; това обаче не е толкова важно, защото свидетелстващите за чумата, преживели я или не, не оставят съмнение относно ужаса и безнадеждността, в които потапя тя.
 - ³ Тази особеност на средновековните представи прояви на властта съм се опитал да разгледам в Стефанов (2010).
 - ⁴ Виж изследването на Garin (2001), р. 23.
 - ⁵ Виж Шмит (2000).
 - ⁶ Бокачо. *Декамерон*. С.: 1980, превод Никола Иванов.
 - ⁷ С „пандемия“ се обозначава не просто мащабността и обхватността на заразата, а по-скоро сериите от епидемични пристъпи, придобиващи цикличен характер във времето, тоест способността на болестта да се „завръща“ и „разгаря“ периодично.
 - ⁸ Болестта, следваща глада – това е съотношение, направило впечатление на свидетелите и хроникьорите на чумните епидемии – Делюмо (2002), с. 150 и сл.; разбира се, няма как да не се спомене, че Черната смърт е предшествана от т. нар. Велик глад, 1315-1317 година.
 - ⁹ Цитиран от Делюмо (2002), с. 192.
 - ¹⁰ Бояджиев (2011), с. 156-167, посочва, че знамението на небесните тела и на появата на комета са някак вплетени във всекидневната култура индикатори за предначертаното, с особен акцент, когато то е зловещо.
 - ¹¹ *Liber II de causis proprietatum elementorum*, 2, 1, Opera omnia, ed. Borgnet (Paris, 1890), volumen 9, цитиран от Legan (2015), р. 29.
 - ¹² Делюмо (2002), с. 195 и сл.
 - ¹³ Интересно е, че в средата на XV век в Ломбардия, по-специално в Милано, разполагат със своеобразна здравна служба, водеща регистри на починалите, съдържащи бележки от наблюдения на труповете, правени от лекари и хирурзи, описващи следите, оставени от чумата; във Флоренция подобни регистри има запазени от края на XIV век; все ценни документи, свидетелстващи не просто за разпространението на заразата, но и за това какво са могли да знаят за нея и как са я идентифицирали вещите ѝ съвременници (Carmichael, 2017).
 - ¹⁴ Тук бих могъл да посоча класическите съчинения на Хьойзинха (2002), Льо Гоф (1999) и Дюби (2004), в които присъства къде по-схематично, къде по-подробно генеалогията на това изменение в образа на смъртта.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Legan, Joseph A. (2015) The Medical Response to the Black Death, р. 6., [„The medical response to the Black Death“ by Joseph A. Legan \(jmu.edu\)](#)

Делюмо, Ж. (2002) *Страхът в Западния свят*. С.: Рива.

Стефанов, С. (2010) *Фигурата на краля: асиметрия на справедливостта и трансцендентност на властта. Критика и хуманизъм*, кн. 33.

Garin, E. (2001) *Hermétisme et Renaissance*, Paris.

Шмит, Жан-Клод (2000) *Смисълът на жестовете в средновековния Запад*. С.: ЛИК.

Бокачо. *Декамерон*, С.: 1980, превод Никола Иванов.

Бояджиев, Ц. (2011) *Нощта през Средновековието*. С.: Изток-Запад

Albetrus Magnus, *Liber de causis proprietatum elementorum*, Opera omnia, ed. Borgnet (Paris, 1890), volumen 9.

Carmichael, Ann G. (2017) Registering Deaths and Causes of Death in Late Medieval Milan, in *Death*

in Medieval Europe, NY 2017.

Хьойзинха, Й. (2002) Залезът на средновековието. С.: Панорама.

Льо Гоф, Ж. (1999) Цивилизацията на средновековния запад. С.: Агата-А.

Дюби, Ж. (2004) Времето на катедралите. С.: Агата-А.